УДК 811.161.2: 811.112.2

Ткачівська М. Р.,
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ТА ЦИТАТИ ДОБИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПЕРЕКЛАДАХ ТВОРІВ Ю.АНДРУХОВИЧА

У статті розглядаються питання інтертекстуальності та особливості перекладу цитат тоталітарного періоду. Здійснюється аналіз дослідження питання інтертекстуальності та представлено окремі способи відтворення цитат у німецькомовних перекладах романів Ю.Андруховича.

Ключові слова: *переклад, інтертекстуальність, відтворення, цитата, алюзія, тоталітарний період, постмодернізм.*

В статье "Интертекстуальность и цитаты периода тоталитарного режима в немецкоязычных переводах произведений Ю.Андруховича" рассматриваются понятие интертекстуальности и особенности перевода цитат тоталитарного периода. Осуществляется анализ исследования интертекстуальности и предоставляются некоторые способы воспроизведения цитат в немецкоязычных переводах романов Ю.Андруховича.

Ключевые слова: *перевод, интертекстуальность, воспроизведение, цитата, аллюзия, тоталитарный период, постмодернизм.*

Maria Tkachivska. "Intertextuality and Quotations of the Totalitarian Period in the German Translations of Yu. Andrukhovych's Works". The questions of intertextuality and the peculiarities of the translation of the quotations of the totalitarian period are studied in the article. The study of the problem of intertextuality is analyzed and separate ways of the reproduction of the quotations of the totalitarian epoch in the German translations of Yu. Andrukhovych's novels are presented.

Key words: *translation, intertextuality, reproduction, quotation, allusion, totalitarian period, postmodernism.*

Переклад художнього твору як процес – це "реінкарнація" перекладача в автора (реінкарнація – переселення душі, (грец. ρε-, "знову" + грец. ενσάρκωση, "втілення")), дихання його духом, думання його помислами. Разом з тим, переклад як результат – це окремий продукт, що має власне тіло, яке є двійником оригіналу. Для створення такого двійника іноді йде не менше, якщо не більше зусиль, ніж для створення самого оригіналу. Це усвідомлює перекладач, і все одно береться за черговий твір, розуміючи, що його праця – це перманентне "реінкарнування" у нового автора і в новий твір.

Для Сабіни Штьор, перекладача більшості творів Ю.Андруховича на німецьку мову, кожен наступний твір – це чергове відкривання для себе автора, його складних текстів та інтертекстів, алюзій та ремінісценцій, які повсякчас вимагають при перекладі дбайливості та ретельності і, ні в якому випадку, не поквапу і поверховості.

Інтертекстуальність є однією із важливих підвалин творів письменників-постмодерністів, що увиразнює їх з-поміж попередніх літературних напрямів. Мова йде про інтертекстуальність не тільки як епізодичне мереживо твору цитатами, а його перманентну цитатну оздобу, про безкінечне вростання у полотно твору мимовільних та запланованих натяків на фрагменти художньої літератури, образки народної творчості, орації тощо.

Інтертекстуальність – це "склеювання" із смужок відомих і маловідомих словес полотна нових асоціацій, творення нових картин в уяві читача, де часто важко помітити межу між цитатою і тканиною твору, між старим і новоз'явленим.

Саме явище інтертекстуальності не є новим. У всі часи автори вдавалися у своїх творах до цитування відомих та маловідомих особистостей (письменників, митців, історичних осіб, дослідників, політиків тощо), героїв творів, а також цитат із Книги книг, далеко не завжди звертаючись до коментарів та посилань.

Починаючи із другої половини двадцятого століття інтертекстуальність все більше цікавить науковців. Як зазначає В.Коптілов, інтертекстуальність є не менш важливим поняттям, ніж структура тексту. Ці два поняття доповнюють одне одного, охоплюючи внутрішні і зовнішні зв'язки художнього твору [11, с. 54).

Основоположником теорії інтертекстуальності вважають болгарську вчену Ю.Крістєву. Цій проблематиці присвятили свої наукові розвідки такі зарубіжні та українські вчені, як Р.Барт, М.Бахтін, В.Виноградов, Ю.Лотман, М.Ямпольський, Ж.Жанет, Н.Фатєєва, Н.Корабльова, Л.Грек, К.Шаповалова та багато інших.

Метою нашого дослідження є аналіз вивчення питання інтертекстуальності та відтворення цитат мови тоталітарного режиму у німецькомовних перекладах Ю.Андруховича.

Як зауважує Р.Барт, кожен текст є новою тканиною, зітканою зі старих цитат. Уривки культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом тощо – усі вони поглинені текстом і змішані у ньому, оскільки завжди до тексту і навколо нього існує мова [3, с. 218].

Категорія інтертекстуальності проявляється у двох планах: авторському й читацькому, причому обидва зумовлені загальною культурною пам'яттю [13, с. 94]. Інтертекстуальність – "механізм метатекстової рефлексії" [Н.Фатєєва], коли весь світ ототожнюється з єдиним текстом – інтертекстом [16].

До відомих праць, присвячених інтертекстуальності та перекладу в цілому належить книга професора Тартуського університету П.Торопа "Тотальный перевод". Як зазначає у рецензії на книжку А.Нечипоренко, "автор ставить перед собою завдання створити, описати і верифікувати універсальну модель, яка б охоплювала всі види перекладацької діяльності". Проте ця книга носить загальний перекладознавчий характер і може різнопланово використовуватися як перекладознавцями, так і перекладачами [15].

Слід відзначити дисертаційне дослідження Л.Грек "Інтертекстуальність як проблема перекладу (на матеріалі англомовних перекладів української постмодерністської прози)", в якому систематизовано основні прин-

© Ткачівська М. Р., 2013

ципи теорії постмодерністської інтертекстуальності, проаналізовано способи відтворення інтертекстуальних одиниць в англомовних перекладах українських постмодерністських текстів і типологізовано фактори, що впливають на переклад інтертекстуальних одиниць [6].

Вартими уваги, на нашу думку, є також і такі сучасні дослідження В.Борбунюк “Інтертекстуальність драматургії П. Чехова”, К.Васильєвої “Інтертекстуальність як мистецький прийом XX ст.”, Д.Кузьменка “Сучасні підходи до тлумачення поняття “інтертекстуальності”, К.Шаповалової “Інтертекстуальність у словесній культурі постмодерну” та ін.

Незважаючи на те, що проблемі інтертекстуальності присвячено багато наукових розвідок, вона й надалі є актуальною і потребує детального вивчення.

Аналізуючи дослідження інтертекстуальності постмодернізу, не цілком вторуємо думці “інтертекстуальність – синонім до постмодернізму” [16, с. 204]. Явище “інтертекстуальність” є ширшим від поняття “постмодернізм” і є для постмодернізму будівельним матеріалом, не обмеженим ні в часовому, ні в просторовому вимірі. Як уже згадувалося вище, інтертекстуальність у значно слабшій інтенсивності свого вираження існувала ще далеко до появи постмодернізму. Нинішня інтертекстуальна багатовекторність потребує здебільшого багатогранного та ерудованого читача, не опирається тільки на певну добу, а нерідко сягає коренями глибинних нашарувань історії й перетинає найглибші пласти мови, літератури і культури в цілому. Саме у постмодернізмі інтертекстуальність змогла репрезентувати себе у своєму розлогому вияві, якого вона не спізнавала досі.

Як зазначає Д.Кузьменко, “тільки у добу постмодернізму письменники починають так свідомо (курсив – М.Т.) і широко використовувати різні літературні прийоми заради створення інтертекстуальності” [13]. На нашу думку, постмодернізм – це виверження вулкану, який не складає у пазли свої майбутні обриси, а підхоплює на шляху все, що перегороджує йому дорогу. Відмовившись від канонів, строгих рамок, остраху перед “Дамокловим мечем” моралі, він із сарказмом та іронією викидає назовні “киплячу магму”, розриває всі табу та застереження. Важко сказати, чи кожне слово інтертекстуальності сплановане і використане свідомо. Тут варто звернутися до статті В.Мирошниченка “Містерія художньої творчості і переклад”, у якій він цитує К.Юнга: “Автора ідентифіковано з самим творчим процесом, незалежно від того, чи сам він контролює цей процес, чи процес оволодів ним як інструментом. У такий спосіб автор виступає як його власний творчий процес, поєднавши з ним своє власне ego й наміри. …Твір ніби керує автором, водить його рукою і створює речі, які зачудовано спостерігають авторський розум” [Юнг 1991:274-275, цитуємо за В.Мирошниченком, с. 161]. Далі за В.Мирошниченком, “імпульс художньої творчості має силу, здатну вирватися із підсвідомого стану й підкорити самого автора, позбавивши його навіть здоров’я й добробуту. То є стихія, яка прокладає собі шлях силою або хитрістю, що дорівнює силі самої природи, силі стихійній і безжалісній, здатній приносити горе й злидні носію того творчого імпульсу. Це є щось надособисте, воно здатне навіть усунути авторську свідомість від саморозвитку при створенні художнього твору” [14, с. 161].

На нашу думку, інтертекстуальність – далеко не завжди запланований інструмент досягнення авторського задуму. Не можемо не погодитися із трактуванням Д.Кузьменка, який зазначає, що “вивчаючи біографію письменника, ми не можемо проігнорувати ті тексти, що вплинули на його світовідчуття і світогляд, і проявились згодом – свідомо чи несвідомо – у його творчості” [13, с. 348].

Переклад інтертекстуальних одиниць потребує особливої дбайливості та педантичності. Правильний підбір засобів їх відтворення – важливий крок до досягнення очікуваних результатів. Л.Грек пропонує такі способи їх перекладу:

1) шляхом точного відтворення лексичного матеріалу з коментарем (детерміновані культурною пам’яттю окремої особистості цитатні імена, цитати з творів маловідомих авторів, автоцитати, а також імена національних реально-історичних осіб та літературні імена національної літератури); 2) шляхом підбору функціонального аналога у культурі-реципієнті (цитати з національної літератури та фольклорні цитати); 3) шляхом експлікації змісту усічених інтертекстуальних одиниць (цитати із тоталітарної мови радянського періоду) [6, с. 14].

Цитати із тоталітарного періоду – це представлення автором часу занепаду суспільства, деградації прав і свобод, регресу думки, підлабузництва, зверхності і втрати моральних цінностей. Це – вкраплення в текст ідейної семи, яка нерідко стає алюзією на одновекторність та приреченість радянської ідеології.

Патріот і свободолюбець Ю.Андрухович у тонко алегоричній та відверто саркастичній формі знімає завісу із кривого дзеркала радянської системи. Вміння це побачити і відчути – для іноземного читача нерідко черговий ребус, з яким він залишається наодинці, гортаючи сторінки твору. Між них прочитуються заідеологізовані радянські штампи, міфи та кліше, які зазвичай не належать до вербальних асоціацій іноземного реципієнта.

За Л.Грек, цитати мови тоталітарного періоду відтворюються шляхом збереження слів з ідеологічним навантаженням та шляхом експлікації змісту усічених літературних штампів, мовних кліше та абревіатур [6, с. 22].

Ключовим при перекладі цитат з доби тоталітарного радянського режиму є збереження семи “радянська ідеологія”. Це легше досягається при відтворенні цитат із інтернаціональної і менше із національної енциклопедій. Наприклад, укр..:“Бо здавалося тобі, що вірним шляхом кульгаєш, товаришу” [2, с. 93] – “Du dachtest, du würdest den richtigen Weg entlanghumpeln, Genosse” [18, с. 134]. Відомий крилатий вислів “вірним шляхом ідеш, товаришу” (“Den richtigen Weg gehst du, Genosse“, нім. – М.Т.) приписують вождю пролетаріату – В.Леніну. Його випростана рука була дороговказом у світле майбутнє. Тут варто згадати записки російського письменника Володимира Войновича, який повертався із сім’єю із Чорного моря в Москву і по дорозі заблукав. Єдиними дороговказами на малолюдній трасі десь біля Армавіру були щити із портретом Леніна і написом “Правильным путем идете, товарищи”. Дорога була “правильною”, проте їхали вони в інший бік, тому довелося повертатися [5]. Тоді цей вислів ще не мав права трактуватися із сарказмом.

У час панування тоталітарного режиму існував чіткий поділ “мас” на тих, хто діє правильно, тобто, за законами правлячої партії та тих, хто здійснює крок проти правил, відступаючи від лінії політики партії, тобто, “свій” – “чужий”. Тому початок цитати із ознакою “вірним шляхом” (den richtigen Weg) вказує реципієнту на іронію висловлювання, пов’язаного з радянською ідеологією. Вираз належить до шаблонних кліше. Ним часто послуговувалися партійні керівники. Саме це й потребує пояснення. При калькуванні вислову втрачена його значимість, проте збережена іронія, що є вкрай важливим при відтворенні такого типу перекладу.

В “Московіаді” Ю.Андруховича заміна лексеми “ідеш” на “кульгаєш” поглиблює іронію висловлювання (на кшталт інших існуючих іронічних модифікацій вислову: Кривой, но верной дорогой идете, товарищи; Верным путем идете, товарищи, но не в том направлении). Закономірний відповідник humpeln відтворює авторську глумливість, що підкріплює використання кон’юнктива в основній частині висловлювання, проте друге віддаляє його від семи “радянська ідеологія” і призводить до нівелювання “ідеологічних штампів”: для радянських часів були характерними накази, констатації, а не прохання.

Радянська ідеологія з її одновекторною системою суджень, масова полуда, зомбування народу, бюрократичний апарат на чолі з вождями, крокування до комунізму під радянськими гаслами та ідеологічні штампи є для українського постмодерну предметом іронічного обігравання. Як зазначає Т.А.Гундорова, “…вербальні ігри фіксували неадекватність наявної мови для виразу індивідуальних смислів і відчувань, а повтори слів, нецензурна лексика, цитати цитат відображали тотальну дзеркальність і тавтологічність мовлення в посттоталітарному суспільстві” [7, с.55] Створення “враження вивернутого навпаки гомогенізованого дискурсу радянської епохи” [7, с.55] потребує чималої перекладацької підготовленості й ментального прийняття цілком невідомої політичної системи у його спотвореному ракурсі.

Головне завдання перекладача у вирі узвичаєних для тоталітарного періоду цитат – не втратити ідеологічної семи і водночас подати її у спектрі авторської думки, що нерідко вимагає додаткового коментаря. Саме для збереження ідеологічної семи вже на початку роману “Дванадцять обручів” перекладач вдається до лінійного розширення тексту, вносячи ясність у цитату “відокремлення, Збруч” (порівняй: укр. “Нині всі завмерли в недобрих передчуттях ліквідацій і чисток; хтось якось навіть вимовив уголос “еміграція”, хтось інший “відокремлення, Збруч!” [1, с.19] – нім. “Heute sind sie alle paralysiert von bösen Vorahnungen künftiger Liquidierungen und Säuberungen, es fiel schon das Wort “Emigration“, von anderen hörte ich “Los von Kiew! Die Grenze wieder an den Zbrucz” [19, с.14]). Мова йде про усталену фразу західноукраїнського націоналіста доби тоталітарного режиму – “Геть з Києва! Кордон знову по Збручі!”

Для розтлумачення вдаємося до Довідника з історії України за редакцією М.Котляра та С.Кульчицького. Збруч – невелика річка, що має символічне доленосно-історичне значення для України. Починаючи з часів Римської імперії І ст. до н.е. (період правління Гордіана ІІІ), тут існували прикордонні укріплення, так звані Троянові Вали. Цей кордон було генетично пронесено через віки, що закріплювалось різними нормативно-правовими актами: Кревською унією (1385 р.), Першим поділом Польщі (1772 р.). Після підписання пакту Молотова-Ріббентропа назва стала символічною – “дві України” і на початку 90-тих набула нового виміру дискусії в інтелектуальних сепаратистських колах Львова [11, с.176]. Лінійне розширення тексту із використанням коментаря, який пояснює вільнодумні народні настрої, полегшує сприйняття реципієнта.

Як показує дослідження, відтворення інтертекстуальності в цілому та цитат із доби тоталітарного режиму зокрема, належить до делікатних трансляторних завдань. Проаналізувавши цитати із німецькомовних перекладів романів Ю.Андруховича, прослідковуємо труднощі, з якими зустрівся перекладач при їх відтворенні. Калькування та підбір закономірних відповідників не позбавляють перекладача потреби у коментарі, що стверджує використання ним лінійного розширення тексту. Все ж найважливішим при відтворенні таких цитат залишається збереження семи “радянська ідеологія”, яка є визначальним елементом цитати і потребує відтворення, оскільки це є одним із ключових завдань при перекодуванні такого роду цитат.

Література:

1. Андрухович Ю. Дванадцять обручів / Ю.Андрухович. – Львів : Критика, 2003. – 323с.
2. Андрухович Ю. Московіада. Роман жахів / Ю.Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 152 с.
3. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Барт Р. [Пер. с фр.]. – М., 1989. – 615 с.
4. Владимирова К. Нариси на берегах візіонерської книги [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kut.org.ua/books_a0170.php
5. Войнович В. Совецкая антисовецкая пропаганда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.voinovich.ru/home_reader.jsp?book=s3.jsp.
6. Грек Л. В. Інтертекстуальність як проблема перекладу (на матеріалі англомовних перекладів української постмодерністської прози) : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.16 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006.
7. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: український літературний постмодерн / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2005. – 263 с.
8. Ильин И. Интертекстуальность // Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины: Энциклопед. справ. – Москва, 1996. – С. 215-221.
9. Карл-Густав Юнг. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству // Архетипы и символ. – М. : Ренессанс, 1991. – С. 267-285.
10. Коптілов В. В. Теорія і практика перекладу: Навч. посіб. / В.В.Коптілов – К. : Юніверс, 2003. – 280 с.
11. Котляр М. Довідник з історії України / М.Котляр, С.Кульчицький. – К. : Перун, 1996. – 1294 с.
12. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9: Филология. – 1995. – № 1. – С. 97-124.

13. Кузьменко Д. Сучасні підходи до тлумачення поняття “інтертекстуальності”/ Д.Кузьменко. – Літературознавчі студії. – Випуск 21, частина 1. – К. : ВПЦ “Київський університет ”, 2008. – С. 347-351.

14. Мирошниченко В. В. Містерія художньої творчості й переклад / В.В.Мирошниченко // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологія. – 2003. – № 4(50). – С. 158-162.

15. Нечипоренко А. Рецензія / Тороп П. Тотальный перевод. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.philosophy.ucu.edu.ua/content. php?id=69.

16. Современный словарь-справочник по литературе / Сост. и научн. ред С. И. Кормилов. – М. : Олимп: ООО “Издательство АСТ”, 2000. – 704 с.

17. Шаповалова К. В. Інтертекстуальність у словесній культурі постмодерну (на матеріалі поетичного дискурсу) : Дис. ... канд. наук: 10.02.02 – Харків, 2008.

18. Andruchowytsch J. Moskoviada. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006. – 223 s.

19. Andruchowytsch J. Zwölf Ringe. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2005. – 305 s.